

Hausel Sándor: Mikszáth kora

Ennek a kötetnek a megszületése szorosan összefügg a Nemzeti Kulturális Alap által meghirdetett, az 1867-1914 közötti magyarországi polgárosodás bemutatását megcélzó tervezettel. Az NKA Levéltári Szakmai Kollégiuma 2010-ben a fentebb említett célból kiindulva meghívásos pályázatot írt ki, amelynek egyik elemét képezi a korszakról összeállítandó dokumentumkötet. A válogatást a korszakra vonatkozó nagyszabású adatgyűjtés előzte meg a Nógrád Megyei Levéltár iratanyagában és a korabeli megyei újságokban. Az adatgyűjtés során a kötetben megjelent dokumentumok sokszorosra lett feltárva, illetve digitalizálva. Mivel a teljes megyei levéltári iratanyagot és a majdnem teljes megyei sajtót bevontuk a feltárásba, így mind a megye, mind a településeinek történetére gazdag adat együttes gyűlt össze. Az egész megyét megcélzó gyűjtőmunka mellett is a dokumentumválogatásban Balassagyarmat hangsúlyosabban szerepel, mint a megye bármelyik másik korabeli települése. Ennek oka egyrészt a pályázat a célja, másrészt viszont a korszak levéltári forrásainak sajnálatos sajátossága: jelentős iratpusztulás érte településeink hivatali iratanyagát, illetve a megye Ipolyon túli része az utóbbi 90 évben más államalakulatok része lett.

Balassagyarmat sajátos fejlődési utat járt be a török utáni újratelepítéstől fogva. Földesúri mezőváros volt, amelynek társadalma a XVIII. század első felében egymás mellett élő "községek" összenövéséből alakult ki. Ilyen községeket képeztek a görögök, a zsidók, a telkes jobbágyok, a céhek. A XVIII. század végén jól elkülönültek a telkes jobbágyok, valamint a zsellérteleken élő, a földesúrnak adót – cenzust – fizető iparosok, kereskedők, honoráciorok. Ők alkotják majd a XIX. század végéig a cenzualisták sokszínű rétegét, amely a feudalizmus korában sokszor került szembe a jobbágytelken élő lakossággal. A XIX. század végéig a nemzetiségi, etnikai, vallási, felekezeti sokszínűség volt a mezőváros társadalmának sajátossága, igaz egyes vonásaiban egyre gyengülő, más vonásaiban változó mértékben. Új fejezetet és lehetőséget nyitott a mezőváros életében, hogy 1790 után a vármegye állandó székhelyévé vált. Ekkortól egyre nagyobb számban jelentek meg a hivatalnokok és a politizáló nemesség tagjai a város társadalmában.

A szabadságharc, de még inkább a kiegyezés után a felekezeti sokszínű (római katolikus, zsidó, evangélikus, ortodox, református), de nyelviileg egységesülő Balassagyarmatnak új kihívással, a kapitalista nagyipar diktálta versennyel kellett szembenéznie.¹ S ebben a versenyben Losonc és Salgótarján jobb lehetőségekkel rendelkezett. Losonc, a "Felvidék Debrecene" hamarabb szabadult meg a földesúri függéstől, hamarabb épült ki vasútja, gyáripára, jelentős volt kereskedelmi és kulturális közterközponti szerepe. Nem véletlen, hogy az 1880-as évek közepétől azzal az igénnyel lépett fel, hogy a megyeszékhely kerüljön oda. Ez Balassagyarmat fejlődésére végzetes lehetett volna, hiszen székhely mivolta a fejlődésében kulcsszerepet játszott. Ezzel szemben Losonc fejlődését biztosította a fejlett gyáripára, vasútja, széles körű infrastruktúrája.² Bár Salgótarján szédítő iramban fejlődött mind bányászattal, mind ipari nagyvállalataival, mind népességét tekintve (1851 – 808, 1900 – 13552 lakos), de ez az időszak a település életében, amikor "már nem falu, de még nem város".³

Míg Losonc 1844-ben megváltotta magát a földesúri terhektől, és 1872-től a megye egyetlen rendezett tanácsú városa lett, addig a megyeszékhely Balassagyarmat földesúri függésben élt, kísérletei a rendezett tanácsú városi státusz elérésére gazdasági okok miatt nem sikerülhettek. Ugyanakkor a város, de az ide települt vármegye is mindent megtett az 1870-es évektől a városfejlesztés érdekében. Városiasodásában tehát nem csak a nagyközség, hanem a megye is érdekelt volt a székhely mivolta miatt. Ez lényegesen hozzájárult ahhoz, hogy Balassagyarmat a környékének nemcsak közigazgatási, hanem kereskedelmi, pénzügyi, egészségügyi és kulturális központjává is vált. Mindez persze nem pótolhatta a tőkés nagyüzemeket és nagyvállalatokat, amik itt a nyersanyag hiánya miatt nem is létesülhettek, sem a mezőgazdaságra épülő feldolgozóipart, így csak néhány kisebb vállalkozás jöhetett létre. Ez jellemezte a helyzetet az első világháború végéig. „Csak egy gyárkéményt látnánk már városunk felett füstölögni.” – olvasható egy 1903. évi újságcikkben. Az iparfejlődés nehézségei mellett, ezzel összefüggésben érzékenyen érintette a várost a vasút hiánya is. Ugyanakkor ebből a korból eredeztethető annak a három jelzőnek a keletkezése, amit hol külön, hol együtt szoktak, váltakozó sorrendben Balassagyarmattal kapcsolatban alkalmazni: hivatalnokváros, kereskedőváros, iskolaváros.

A Losonccal kialakult megyeszékhely vita, Salgótarján rohamos fejlődése arra sarkallta a várost és a vármegyét, hogy kihasználva megyeszékhelyi mivoltát, szorgalmazza hivatalok idetelepítését és az azoknak helyet adó

¹ Balogh Sándor (főszerk.): Balassagyarmat története. Balassagyarmat, 1977 27-266. p., Belitzky János: Mikszáth és Balassagyarmat. Balassagyarmat, 2000.

² Pálmány Béla: Losonc városiasodása az újkorban és Vigh Károly: Losonc a XIX. században és a századfordulón. In: Fejezetek Losonc történetéből. Pozsony, 2000.

³ Balogh Sándor (főszerk.): Salgótarján története. Salgótarján, 1972

épületek létesítését. Ez a törekvés sikeres lett, hiszen a dualista korszak végére kiépültek a ma is látható, a város építészeti karakterét meghatározó épületek.⁴

A megye többi városiasodó települése: Fülek, Gács, Szécsény is megjelenik a válogatásban néhány dokumentummal. (Az 1950-ig Heves megyéhez tartozó Pásztó viszont kimaradt e sorból.) A megye falvai közül csak azok tűnnek fel a válogatott iratok között, amelyek valamilyen általános megyei, vagy országos eseménynek adtak otthont.

Az 1867-1914 közötti korszakról összeállított jelen dokumentumválogatás Nógrád megye sok évszázados történetéből olyan négy évtized eseményeibe ad vázlatos bepillantást, amely igen sok szállal kötődik mindennapjainkhoz: naponta járunk a korszakban emelt városi épületek között, használjuk a korszakban megépített vasutakat, meghatározó irodalmi hagyományaink, mint a Madách- és a Mikszáth-kultusz, innen erednek. Ekkor kezd kiépülni a köz- és magánhasználatban az elektromos hálózat, az intézményesített állami oktatási és közegészségügyi hálózat, a közvélemény máig vitatott eszköze, az újság. Ekkor válik a mindennapok problémájává a nemzetiségi kérdés. Olyan időszakról van tehát szó, amelyben addig a megyében nem létező vállalatok, folyamatok feltűnésének lehetünk szemtanúi: kialakult a szénbányászat és az arra épülő vasipar, történelmi léptékkal mérve pillanatnyi idő alatt új város – Salgótarján – született, a társadalomban addig soha nem látott új rétegek, mozgalmak jelentek meg, régiek tűntek el.

A kötet főcíme: Mikszáth kora. Nem csupán a Mikszáth év indokolná ezt a címadást. Mikszáth Kálmán írói működése (1869-1910) szinte teljesen egybeesik a kapitalista Nógrád megye megszületésével, kiépülésével, jóllehet művei inkább az eltűnő-átalakuló paraszti és nemesi társadalmat mutatják be. Mikszáthról egyetlen dokumentum szól csak a kötetben, hiszen róla könyvtárnyi könyv áll az érdeklődő rendelkezésére mind irodalmi, mind nógrádi vonatkozásait illetően. De nem csak az időbeli egybeesés miatt lehet Mikszáth egy történelmi tárgyú forráskiadás címében, hanem az ő történelemhez való kötődése miatt is. Jóllehet viszonya a történelemhez felemás: egyrészt vonzódik felé, szereti, számtalan témáját innen meríti, másrészt mint tudományról sokszor kételkedő véleményének ad hangot.⁵ Árukkodóak a szó elé tett jelzői, illetve ezzel kapcsolatos állításai: egyfelől a történelem komoly, nemzeti, családi, okos, igazságos, igazságosztó, nem hazudós, oknyomozó, másrészt bohóság, hiábavaló, tökéletlen, részrehajló, szomorú. *„Mily bohóság a történelem szemben a valósággal! A krónikás összerakja az eseményeket, az indokokat, bepillantást hagy a rotyogó fazekakba, ahol azokat főzték, szemléltetővé teszi a füstöt, mely a kéményen kiment, a lángot, amely azokat felforraltta, de nem képes elővarázsolni a hangulatot, a miliőt, melyben történtek. Ki értené meg, a mai lehült vérrel, az iffjaknak e Betlehemjáráshoz hasonlatos meneteiből az extázisnak azt a paroxizmusát, amelyet mindannyiszor előidézték a pontokkal és a forradalmi dallal? Amilyen tökéletes törvényeken nyugszik a föld forgása, hogy együtt mozog a levegő rétegeivel – olyan tökéletlen a történelem, ahol az események a levegőjük nélkül raktározatnak el.”* – írja Jókai-életrajzában. Sőt a történelem nemcsak a témaválasztásában játszott nagy szerepet. Ő maga mondja, ha hihetünk neki, hogy elbeszélni a magyar paraszttól és korának két híres angol történészétől, Macaulay-tól és Carlyle-tól tanult. Az előbbitől feltehetően azt, hogy érdekeinek megfelelően állítson be, változtasson meg történelmi tényeket. Az utóbbitól pedig a hőskultuszt, az arctalan tömeg lebecsülését. Vagyis hát Mikszáth, teljesen érthetően, a történelmi igazsággal szemben a művészi igazság mellé állt. *„...talán én is okosan teszem, ha nem avatkozom madame Klio dolgaiba, hanem felszedem azokat az apróbb levelű virágokat, amiket ő már nem tart érdemeseknek koszorújába fenni.”* – vallja A kedves Gaillard apó című elbeszélésében.

Nem lehet vitás, hogy egy kor megértéséhez kevés a dátumok és események sorát ismerni, igaz anekdotákból és regékből sem lehet megismerni. Talán együtt alkotják az adott kort, együttes ismeretükben teljeseedik ki arról az ismeretünk, így tudjuk teljességében megérteni a kort, megérezni a kor levegőjét, a hangulatát. Ehhez pedig jobb mestert, mint Mikszáth Kálmánt nem is találhatnánk. Régi felismerés a magyar irodalomtörténetben, hogy Mikszáth művei szinte nélkülözhetetlenek a dualizmus korának helyes megértéséhez. *„Mikszáth nemcsak lebilincselően kedves elbeszélő, hanem egyszersmind korának egyik legkitűnőbb művészi krónikása. Regényei, elbeszélései tárgyválasztásukkal, epizódjaikkal, főleg pedig közbeszöttek megjegyzésekkel, célzásokkal és utalásokkal a XIX. század második felének és a századfordulónak hazai, s részben világeseményeit is szeizmográf-pontosággal jelzik. Néhol határozottan, másutt csak halvány körvonalakkal, de a kor történetét, «uralkodó eszméit» és törekvéseit valamilyen módon mindig érzékeltetik.”* – fogalmazta meg Bisztray Gyula a kritikai kiadásban. Ezt Nógrádban aligha szükséges bizonygatni: olvassuk el Balassagyarmat 1867 és 1914 közötti történetét a várostörténetből, és olvassuk el Mikszáth írásait. Mindkettő meg akarja a korát érteni, de másképpen teszi. Talán a kettő együtt fedi fel a kor igazi tartalmát.

A forrásválogatás időhatárai egybeesnek az ellentmondásokban igencsak bővelkedő magyarországi polgárosodás dualizmusbeli korszakával. Ennek a nagy szabású társadalmi léptékű és történelmi jelentőségű átalakulásnak tartalmi meghatározása nem egyszerű és könnyű feladat. Lexikontömörségű meghatározása a következő:

⁴ Borovszky Samu (szerk.): Nógrád vármegye. Budapest, 1911

⁵ Kovács Anna (szerk.): Mikszáth és a századvég-századelő prózája. Salgótarján, 1989. és Kovács Anna (szerk.): Mikszáth. A magyar polgárosodás kérdései. Élet a századfordulón. Salgótarján, 1997., Praznovszky Mihály: Nógrádi Mikszáth-lexikon. Salgótarján, 1991.

„Magyarországon a polgárosodás a reformkorban (az 1840-es években) vette kezdetét. Előmozdítója – mivel modern értelemben vett polgárság nálunk nem létezett – a birtokos nemesség és nemesi értelmiség volt, amely maga is polgárosodni akart, igyekezett magáévá tenni a polgári értékrendet és életformát. 1848-ban a forradalom elhárította a polgárosodás intézményes és jogi akadályait, lerombolta a hagyományos, rendi struktúrát, de annak jelentős maradványai, elemei – elsősorban a mentalitás, a közéleti magatartás szintjén – beépültek a kialakuló polgári szerkezetbe. A modern gazdasági növekedés hatására felgyorsult az urbanizáció, a térbeli és strukturális mobilitás, és kibontakozott a magyar társadalom polgári átrétegződése. Új, polgári jellegű társadalmi rétegek alakultak ki. Az egykori nemesség, a kézműves kisiparosok és a parasztság polgárosodása viszont igen vontatottan haladt. A kiegyezés után megerősödő vállalkozó nagyburzsoázia átvette a gazdaság modern szektorainak irányítását, a hatalmi pozíciókat viszont át kellett engednie a nagybirtokos arisztokráciának. A kialakuló polgári középosztályban nem az önálló vállalkozók és szabad értelmiségiek domináltak, hanem a modern állam és gazdaság differenciálódó igényeinek megfelelően gyorsan növekvő köz- és magántisztviselői és hivatalnoki réteg. A hazai burzsoázia és polgári középosztály nem a reformkori polgárosodó nemességből, sem a városok hagyományos iparos és kereskedő polgárságából alakult ki, hanem zömében a 18–19. században bevándorolt és asszimilált, túlnyomórészt zsidókból és németekből.”⁶

Nógrád megye történetének erről a korszakáról eddig két összefoglalás és egy dokumentumválogatás látott napvilágot. Az első áttekintést a fiatalon hősi halált halt vármegyei levéltáros, Miskolczy-Simon János állította össze a Borovszky Samu szerkesztésében 1911-ben megjelent megyemongráfiában. Munkája inkább a korszak vármegyei közgyűlési jegyzőkönyveinek elnagyolt kivonata, mintsem a korszak átfogó elemzése. A következő összefoglalás közel hat évtized múltával, 1969-ben jelent meg az ún. négykötetes megyetörténet keretében. Szerzője, Szabó Béla budapesti történész, később nógrádi muzeológus mind a levéltári, mind a nyomtatott forrásokat nagy számban vonta be a korszak elemzésébe. Külön alfejezetet szentelt a nemzetiségi, közigazgatási, művelődésügyi, mezőgazdasági, ipari tematikának. Ugyanakkor munkáját a marxista szemléletű történetírásból fakadóan jellemzi a munkásosztály történetének, illetve szerepének túlhangsúlyozása. Említést érdemel továbbá két várostörténet (Balassagyarmat és Salgótarján) ide vonatkozó korszaka, igaz egyik sem kerülhette el a korszakra jellemző egyoldalú ideológiai megközelítést. (Losonc történetének monografikus igényű feldolgozása még várat magára.) A két összefoglaló jellegű munka és a két várostörténet mellett legalább annyira fontosak a megyei múzeum és a megyei levéltár kiadványaiban, más egyedi kötetekben megjelent tanulmányok és cikkek, amelyek a korszak történetének egy-egy részterületét dolgozzák fel.

1975-ben hagyta el a nyomdát az a Szabó Béla szerkesztette válogatás, amely az országos és megyei levéltári iratok, valamint sajtó felhasználásával 335 dokumentumot tett közzé Nógrád megye 1848 és 1918 közötti munkásmozgalmának történetéből. Ez a válogatás a munkásmozgalmi adatok mellett főleg a bányászat, a vasipar, a munkásélet és Salgótarján vonatkozásában használhatók jól. „...igyekeztünk – a teljesség igénye nélkül – olyan kérdésekkel is foglalkozni, mint a megyei ipar kialakulása, munkásosztály születése, a munkásság gazdasági, kulturális, szociális helyzete, egy munkásváros, Salgótarján élete, munkások tőkések közötti viszony stb.” – foglalta össze célkitűzéseit a válogatás szerkesztője. Találhatunk továbbá a korra vonatkozó néhány forrást a Schneider Miklós által 1976-ban szerkesztett megyetörténeti olvasókönyvben is. A korszak iránt érdeklődők számára az eddig megjelent és a mostani válogatás dokumentumai jól kiegészítik egymást. A jelen kötetben olvasható dokumentumok a megyében, de főképpen a Balassagyarmaton lezajló polgárosulás eseményeinek, személyeinek, jelenségeinek a forrásai. Ezek a dokumentumok, amellettt hogy nyelvi stílusukkal felidéznek a dualista korszak hivatali és újságírói nyelvezetét, talán hozzájárulnak Mikszáth korának legégetőbb problémáit, legfontosabb, személyeit felvillantani: a közigazgatás működését, a kereskedelem, az intézményesített oktatás és egészségügy jelentőségének növekvő szerepét, a nógrádi “városi” élet sajátosságait, az egyre növekvő nemzetiségi szembenállást, stb. A válogatás a rendelkezésre álló keretek között egy-egy dokumentum erejéig olyan jelenségeket, kérdéseket vet fel, amelyek napjainkig kísérik minket.

Nógrád megye dualizmus kori történetéről megnehezíti dokumentumválogatás készítését, hogy a korszak levéltári anyagából fontos korabeli hivatalok iratanyaga teljesen, vagy nagy részben hiányzik: Nem maradt ránk a kor főispáni anyaga, hiányosak a megyei és községi iratanyagok is. Ezeket csak részben tudják pótolni az 1873-tól fokozatosan megjelenő megyei, illetve helyi újságok. A közre adott 135 dokumentum időrendbe rendezve követi egymást. (Az első forrás keletkezési ideje ugyan kilép a címben jelzett korszakból, de ez esetben az elintézés időpontját vettük figyelembe, az pedig 1867-ben volt.) A tematikus válogatás a már említett forrásadottságok miatt nem volt indokolt, az iratok közötti ilyen jellegű tájékozódást személy és helymutató segíti.

Mind a levéltári, mind az újságokból vett források esetében a szöveget az értelemzavaró toll-, illetve gépelési hibák kijavításával adtuk közre. Megtartottuk ugyanakkor a korszak helyesírását jellemző cz = c, ts = cs írásmódot. A közölt irat után áll az a jelzet, ami jelenlegi őrzési helyét mutatja. Mivel mindegyik dokumentum a

⁶ Katus László: Magyar Virtuális Enciklopédia
(http://www.enc.hu/1enciklopedia/fogalmi/torttud_magy/polgarosodas_magyarorszagon.htm)

Nógrád Megyei Levéltár anyagából származik, ezért a fondszám és az iratszám elől ennek megjelölése elmarad.
A fondszámok feloldása a következő:

Felhasznált levéltári fondok

IV. 255	Nógrád Vármegye Bizottmányának iratai	1867-1872
IV. 263	Nógrád Vármegye Közigazgatási Hatóságának iratai	1862-1867
IV. 402	Nógrád Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai	1872-1923
IV. 405	Nógrád vármegye Alispánjának iratai	1872-1923
IV. 531	Nógrád Vármegye Levéltárának iratai	1853-1949
IV. 533	Nógrád Vármegye községi szabályrendeleteinek gyűjteménye	1867-1948
IV. 534	Nógrád Vármegye egyesületi alapszabályainak gyűjteménye	1868-1950
V. 41	Balassagyarmat mezőváros Tanácsának iratai	1845-1886
V. 71	Balassagyarmat Nagyközség Képviselőtestületének iratai	1886-1922
V. 171	Salgótarján Nagyközség Képviselőtestületének iratai	1873-1921
VI. 501	Nógrád Vármegye Tanfelügyelőségének iratai	1870-1950
VIII. 53	A Balassagyarmati Balassi Bálint Gimnázium iratai	1900-1935
VIII. 332	A salgótarjáni iskolák iratai	1870-1957
XI. 5	A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Salgótarjáni Igazgatóságának iratai	1864-1945

Felhasznált megyei újságok

Nógrádi Lapok és Honti Híradó	1873-1905
Losonczy Híradó	1878-1880
Losoncz és Vidéke	1879-1918
Szirák és Vidéke	1896
Salgótarjáni Lapok	1902-1908
Nógrádi Hírlap	1906-1944
Szécsényi Hírlap	1909-1916